

The rights of halal meat animals and their permitted exploitation in Islamic teachings

Seyyed Abbas Hosseini¹, Abdul Hossein Rezai Rad², Mohammad Rahim Haji Hajiklai³

¹ Department of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran (**Corresponding author**).
hosseini3259@yahoo.com

² Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.
ahrr39@scu.ac.ir

³ Department of Clinical Sciences, Faculty of Veterinary Medicine, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. mhajih@scu.ac.ir

Abstract

Objective: One of the earliest behaviors of humankind in the natural world has been the utilization of its resources. From the perspective of Islamic jurisprudence, the exploitation of nature and other creatures is permissible only under certain conditions and rulings. Among these, specific instructions and regulations have been prescribed regarding the use of animals. Accordingly, this study seeks to examine the rights of animals—particularly lawful quadrupeds—and to clarify the main instances of their utilization from the viewpoint of Islamic teachings.

Materials and Methods: This research has been conducted using a descriptive–analytical approach, based on the study of Islamic sources, especially hadith texts.

Findings: Although Almighty God has subjugated all creatures for humankind, excess and transgression in this regard are prohibited. All animals possess certain rights that humans are obliged to respect while benefiting from them. Numerous narrations from the Prophet (PBUH) and the Infallible Imams (AS) emphasize that Islam forbids cruelty toward animals and their unjustified killing, while holding humans accountable for their treatment. The examples of animal rights presented in this study are but a few instances from Islamic jurisprudential sources, where the sacred law has addressed their rights with remarkable clarity and precision.

Conclusion: The findings reveal that although God Almighty has subjected all creatures to humans, Islamic jurisprudence stresses rational utilization accompanied by observance of animal rights. Animals—especially lawful quadrupeds—are entitled to rights such as the right to life, provision of sustenance, protection from cruelty, and

---

Cite this article: Hosseini, S.A., Rezai Rad, A.H. & Haji Hajiklai, M.R. (2023). The rights of halal meat animals and their permitted exploitation in Islamic teachings. *Biannual journal of halal*, 6(1), p. 27-46. <https://doi.org/10.30502/h.2024.464325.1138>

Received: 2022/08/14 ; **Revised:** 2022/10/07 ; **Accepted:** 2022/12/19 ; **Published online:** 2023/04/09

Article type: Research Article

© the authors

Publisher: Halal Research Center of Islamic Republic of Iran

---

legitimate utilization, while any form of excess or abuse is forbidden. Based on Qur'anic verses and narrations of the Infallibles (AS), humans are duty-bound to observe their ethical and religious responsibilities toward animals while benefiting from them. The articulation of these rights and instances exemplifies the comprehensiveness and precision of Islamic jurisprudence in safeguarding animal dignity.

Keywords: Animal rights, Quadruped, Halal meat, Halal food.

حقوق حیوانات حلال گوشت و بهربرداری‌های مجاز از آنها در آموزه‌های اسلامی

سید عباس حسینی^۱، عبدالحسین رضائی‌راد^۲، محمدرحیم حاجی حاجیکلانی^۳

^۱ گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول). hoseini3259@yahoo.com

^۲ گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. ahr39@scu.ac.ir

^۳ گروه علوم درمانگاهی، دانشکده دامپزشکی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. mhajih@scu.ac.ir

چکیده

هدف: یکی از نخستین رفتارهای انسان در جهان طبیعت، بهره‌برداری از امکانات آن می‌باشد. از منظر فقه اسلامی، بهره‌برداری از طبیعت و سایر موجودات، با رعایت احکام و شرایطی جایز بوده که از میان آنها برای انتفاع از حیوانات، دستورات و احکامی مقرر شده است. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد است تا حقوق متعلق به حیوانات به ویژه چهارپایان حلال گوشت را مورد بررسی قرار داده و مهم‌ترین مصادیق بهره‌برداری از آنها را از منظر آموزه‌های اسلامی تبیین نماید.

مواد و روش‌ها: پژوهش حاضر با بررسی منابع اسلامی به ویژه متون حدیثی، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است.

یافته‌ها: اگرچه خداوند متعال تمام موجودات را برای انسان مستخر نموده، اما در این زمینه نباید افراط و تعدی صورت گیرد. تمام جانوران دارای حقوق خاصی هستند که انسان موظف است در عین بهره‌برداری، همه احکام و حقوق متعلق به آنها را رعایت کند. از پیامبر(ص) و امامان معصوم(ع) روایات متعددی در این زمینه نقل شده که اسلام خشونت علیه حیوانات و قتل بی‌دلیل را منع کرده و انسان‌ها در مقابل حیوانات، تکالیف و مسئولیت‌هایی دارند. بیان موارد و مصادیق حقوق حیوانات در این نوشتار، نمونه‌های اندکی از منابع فقه اسلامی بوده که شارع مقدس به روشنی و با دقت زیبایی به حقوق آنها پرداخته است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اگرچه خداوند متعال همه موجودات را برای انسان مستخر ساخته، اما فقه اسلامی بر بهره‌برداری عاقلانه، همراه با رعایت حقوق حیوانات تأکید دارد. حیوانات،

استناد به این مقاله: حسینی، سید عباس؛ رضائی‌راد، عبدالحسین؛ حاجی حاجیکلانی، محمدرحیم (۱۴۰۲). حقوق حیوانات حلال گوشت و بهره‌برداری‌های مجاز از آنها در آموزه‌های اسلامی. پژوهشنامه حلال، ۱۶(۱)، ص ۲۷-۴۶.

<https://doi.org/10.30502/h.2024.464325.1138>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: مرکز ملی تحقیقات حلال جمهوری اسلامی ایران

به‌ویژه چهارپایان حلال‌گوشت، دارای حقوقی چون حق حیات، تأمین نفقه، پرهیز از خشونت و بهره‌برداری مشروع هستند و تعدی و افراط در این زمینه ممنوع است. بر پایه آیات قرآن و روایات معصومین(ع)، انسان‌ها موظف‌اند در عین استفاده از منافع حیوانات، مسئولیت‌های اخلاقی و شرعی خود را رعایت کنند. بیان این حقوق و مصادیق، نمونه‌ای روشن از جامعیت و دقت فقه اسلامی در توجه به کرامت حیوانات است.

کلیدواژه‌ها: حقوق حیوانات، چهارپایان، حیوان حلال گوشت، غذای حلال.

۱. مقدمه

حیوانات علاوه بر نقش مهمی که در زندگی انسان‌ها دارند، هم می‌توانند سودبخش و هم زیان‌آور باشند. به دلیل این اهمیت، در فقه اسلامی ده‌ها آیه و حدیث در این زمینه صادر شده است. یکی از مهم‌ترین پرسش‌هایی که درباره حیوانات قابل طرح می‌باشد، این است که این مخلوقات الهی چه حقوقی داشته و انسان‌ها چه تکالیفی در قبال آنها دارند؟ با بررسی متون اسلامی روشن می‌شود که دین اسلام، علاوه بر حلیت پرورش برخی از جانوران، مشوق دامپروری است. بنابراین، در این زمینه احکام و دستوراتی درباره دامپروری و استفاده از حیوان و فرآورده‌های حیوانی تبیین نموده و ضمن اهتمام و توجه کامل به مسئله حقوق حیوانات، برخی احکام و دستورات واجبی را مقرر نموده که عدم رعایت آنها معصیت بوده و عذاب الهی را مستوجب می‌شود. یکی از توصیه‌های اسلام نسبت به حیوانات و رعایت حقوق آنها، مهربانی و مَدارا کردن بوده و این بیانگر محدود نبودن مهربانی و مَدارا بین انسان‌ها است. خداوند در آیه ۱۰۷ سوره انبیاء، پیامبر اکرم (ص) را اینگونه مورد خطاب قرار می‌دهد که، «ما تو را جز برای رحمت جهانیان نفرستادیم، این رحمت، رحمتی عام و شامل تمام مخلوقات می‌شود»، «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ». همچنین امیرالمؤمنین (ع) در ضمن خطبه‌ای درباره بعثت پیامبر اکرم (ص) چنین می‌فرماید: «خداوند او را مبعوث کرده و برانگیخت، تا مایهٔ رحمت بر بندگان، شهرها، حیوانات و چهارپایان باشد، «... بَعَثَهُ رَحْمَةً لِّلْعِبَادِ وَ الْبِهَائِمِ وَ الْأَنْعَامِ نِعْمَةً أَنْعَمَ بِهَا وَ مَنًّا وَ فَضْلًا» (۱). احادیث فراوانی از پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع) ایشان درباره مَدارا کردن با چهارپایان در عین بهره‌برداری از آنها نقل شده که از میان آنها در روایتی رسول خدا (ص) می‌فرماید: «خداوند مَدارا کردن را دوست دارد و بر انجام آن کمک می‌کند. پس، هرگاه چهارپایان لاغر را سوار شدید، آنها را در منزل‌هایشان فرود آورید، اگر زمین خشک و بی‌گیاه بود، با شتاب از آن بگذرید و اگر سرسبز و پرعلف بود، آنها را در آنجا استراحت دهید، «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الرَّفْقَ وَ يُعِينُ عَلَيْهِ فَإِذَا رَكِبْتُمُ الدَّوَابَّ الْعُجْفَ فَأَنْزِلُوها مَنَازِلِها فَإِن كَانَتِ الْأَرْضُ مُجْدِبَةً فَانْجُوا عَنْهَا وَ إِن كَانَتْ مُخْصِبَةً فَانْزِلُوها مَنَازِلِها» (۲). در حقیقت نگهداری چهارپایان اهلی در منزل غالباً به انگیزه رفع نیازهای روزمره صورت می‌گیرد که از منظر فقه اسلامی، نگهداری این حیوانات حلال بوده و بنابر روایاتی مستحب است (۳).

۲. حقوق حیوانات

حقوق حیوانات در فقه اسلامی به معنای وظایف و تکالیفی است که انسان در برابر حیوانات برعهده دارد. البته منظور از این حق، حقوق مساوی یا مشابه با انسان‌ها نیست؛ زیرا ساختار فکری و

اجتماعی حیوانات بسیار ساده‌تر از انسان‌ها است. حق حیوانات در زمره حق‌الله محسوب می‌شود. بنابراین، از منظر آموزه‌های اسلامی، نباید به حیوانات فقط به چشم یک ابزار نگاه کرد، بلکه هر موجود زنده‌ای دارای شعور است و انسان‌ها در قبال آنها تکالیفی دارند (۴). از منظر فقه اسلامی، همه جانوران دارای حقوقی هستند که انسان موظف است آنها را رعایت کند و در این زمینه به صورت مفصل طریقه تعامل با آنها و حدود مجاز تصرف را بیان نموده است. اگرچه خداوند متعال تمام موجودات را برای انسان مُسخر نموده، اما در این زمینه نباید افراط و تعدی صورت گیرد. در کتب حدیثی و فقهی امامیه، مسئله حقوق چهارپایان در ابواب متعددی ذکر شده، از جمله در کتاب حدیثی «وسائل الشیعه» چندین باب به این موضوع اختصاص دارد، از جمله بخشی برای حقوق واجب و مستحب حیوانات: «بَابُ حُقُوقِ الدَّائِبَةِ الْمُنْدُوبَةِ وَالْوَاجِبَةِ» (۵). در ادامه مهم‌ترین حقوق جانوران از منظر فقه اسلامی بررسی می‌شود.

۲-۱. حق حیات

از منظر اسلام مهم‌ترین مسائل حقوق حیوانات، حق حیات است که از بارزترین مصادیق آن، لزوم حفظ نسل جهت عدم انقراض گونه‌های حیوانی است. در حقیقت جایگاه و مسئولیت انسان در قبال حفظ و حمایت از نسل جانوران (چهارپایان) نزد اسلام آنقدر مهم است که در روایتی به اثر مهم وجود چهارپایان در دفع عذاب دنیوی اشاره شده است (۲). همچنین امام علی (ع) در ضمن حدیثی می‌فرماید: «تقوا پیشه کنید، چرا که شما حتی در برابر چهارپایان مسئول هستید، اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبِهَائِمِ» (۶). نمونه‌ای از توجه فقه اسلامی به حق حیات حیوان، مسئله تقدم حق حیات حیوان بر طهارت مائیه می‌باشد که در این صورت چنانچه آب موجود فقط به اندازه کفاف رفع تشنگی حیوان بوده و انسان برای عبادت نیاز به آب جهت وضو دارد، در این صورت باید آب را به حیوان داد و به جای وضو تیمم کند (۷). بنابراین، می‌توان گفت که اصل اولی این است که هر حیوانی حق حیات دارد و انسان نمی‌تواند بدون دلیل شرعی و منفعت عقلایی آن را از بین ببرد. حق حیات به معنای حق ادامه زندگی و بهره بردن از نعمات خداوند و به فعلیت رسیدن استعدادها و رسیدن به کمال و غایت زندگی، برای همه موجودات زنده، به‌ویژه حیوانات، قابل اثبات است، چراکه حیوانات نیز استعداد رشد و حرکت به سوی غایت خلقت را دارند (۸). در احادیث اسلامی حفظ سلامت حیوانات بسیار مورد تاکید واقع شده و حتی از بارکشی بیش از توان آنها نهی نموده، تا مبادا سبب بیماری یا تلف شدن حیوان شود. علاوه بر این، در فقه اسلامی قتل بی‌دلیل و بدون احتیاج حیوان، حرام است و کسی که برای شکار تفریحی و لهوری

سفر کند، سفر او سفر معصیت است (۹-۱۰). پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «هرکس گنجشکی را بی دلیل بکشد، آن گنجشک در روز قیامت از او شکایت می‌کند و می‌گوید: «خدایا این شخص مرا بیهوده کُشت، نه از من استفاده‌ای برد و نه مرا رها کرد، «مَنْ قَتَلَ عُصْفُورًا عَبَثًا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَبْعُ إِلَى اللَّهِ يَقُولُ يَا رَبِّ إِنَّ هَذَا قَتَلَنِي عَبَثًا لَمْ يَنْتَفِعْ بِي وَ لَمْ يَدْعُنِي فَأَكُلْ مِنْ خَشَاشِ الْأَرْضِ» (۱۱). در کارهای پژوهشی و آزمایشگاهی نیز اگر بتوان بدون استفاده از کشتار حیوانات و با روشی دیگر به نتیجه‌ای رسید، باید از طریق آن روش انجام شود و اگر ضرورت دارد که آزمون‌های مقدماتی بر روی حیوانات صورت گیرد، باید در پیشنهاد دادن طرح‌های تحقیقاتی به نحوی برنامه‌ریزی شود که بتوان با حداقل تلفات حیوانی به نتیجه مورد نظر رسید و باید از کشتار و اذیت غیرضروری حیوانات جلوگیری به عمل آید (۱۲). با تأمل و دقت در دستورات فقهی و روایات پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) روشن می‌شود که اسلام خشونت علیه حیوانات و قتل بی دلیل را منع کرده و این عادت کردن به آزار و اذیت حیوانات ممکن است در روحيات و خُلقیات فرد تاثیر داشته باشد و زمینه‌ساز وقوع خشونت علیه انسان‌ها در جامعه شود.

۲-۱-۱. ممنوعیت خشونت و آزار

نمونه دیگر از رعایت حقوق و رفتار با چهارپایان، ممنوعیت خشونت و آزار و اذیت آنها می‌باشد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «زمانی که یک شخص، نیازمند سوار شدن بر حیوان باشد، نباید رفتاری خشونت‌آمیز با آن داشته باشد»، «إِنْ اِحْتَأَجَّ إِلَى ظَهْرِهَا رَكَبَهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَعْنَفَ عَلَيْهَا ...» (۱۳). در روایتی از رسول اکرم (ص) چنین آمده که ایشان ماده شتری را دیدند که زانویش بسته شده و بار آن همچنان بر پشت اوست. سوال کردند صاحب آن کجاست؟ به او بگویند خودش را برای شکایت (در قیامت) آماده کند: «... أَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ أَبْصَرَ نَاقَةً مَعْقُولَةً وَ عَلَيْهَا جَهَاؤُهَا فَقَالَ «أَيْنَ صَاحِبِهَا مُرُوهُ فَلْيَسْتَعِدَّ غَدًا لِلْخُصُومَةِ» (۱۳). در این حالت حمل بار بر چهارپایان بدون استفاده و غرض عقلایی بوده که مورد نهی فقه اسلامی واقع شده است. صاحب جواهر بیان می‌کند که: «برای کسی که شیر حیوان را می‌دوشد، مستحب است که ناخن‌های خود را کوتاه کند، تا از اذیت حیوان خودداری شود (۱۴). همچنین در روایتی از امام باقر (ع) آمده است که امام سجاد (ع) ۲۳ بار با شتر خود به حج رفتند، اما حتی یک تازیانه هم به آن نزدند (۲). به طور کلی در اسلام از هر نوع کاری که موجب آزار و اذیت جسمی و روحی حیوان شود، نهی شده و اعمالی چون شلاق زدن، داغ نهادن، مثله کردن و... مورد نکوهش قرار گرفته است. همچنین در موقع تذکبه حیوان، مکروه است آلت ذبح را مقابل حیوان تیز کرد. ذبح حیوانی در کنار حیوان دیگر کراهت دارد (۲). از منظر

علمی عوامل متعدد استرس‌زا بر روی لاشه دام اثراتی مخرب برجای می‌گذارند. استرس سبب افزایش حساسیت به بیماری در دام، کاهش رشد در حیوانات جوان و کاهش وزن بدن در حیوانات بالغ می‌گردد. همچنین پس از ذبح نیز اثراتی بر روی گوشت آن‌ها می‌گذارد، از جمله کاهش میزان خون‌گیری است که در شرایط طبیعی کشتار، ۵۰ درصد میزان خون موجود در بدن دام خارج می‌شود، اما در دام‌هایی که در حالت خستگی، استرس، تب‌داری و دیگر شرایط نامناسب ذبح می‌شوند، این میزان به دلیل اتساع عروق کاهش می‌یابد (۱۵). از منظر آموزه‌های علم دامپروزی، نحوه برخورد و رفتار انسان با دام مانند شناخت عادات، غرایض و رفتار دام و اهمیت دادن به آنها و اتخاذ رفتاری مناسب با حالات و رفتار آنها، باعث آرامش دام شده که در نتیجه موجب افزایش تولید می‌شود. به عنوان مثال پی بردن به نکاتی مانند به وجود آوردن آرامش در حین شیردوشی، عدم خشونت و... در میزان تولید شیر بسیار موثر می‌باشد (۱۶).

در فقه اسلامی برخی حالت‌های رفتار با جانوران مورد نهی واقع شده است. برای نمونه نهی و حرمت آمیزش جنسی با آنها می‌باشد. در تبیین زشتی و بزرگ بودن گناه این عمل ناپسند، روایتی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده مبنی بر اینکه، شخصی که با حیوانات آمیزش جنسی می‌کند، گناهی مانند گناه کفر (گناه کبیره) را مرتکب شده است. در جای دیگر نیز می‌فرمایند: این شخص ملعون است (۲-۱۳). شخصی از امام صادق (ع) سوال می‌کند که چرا خداوند آمیزش جنسی با حیوانات را حرام کرده است؟ امام (ع) فرمودند: خداوند نخواست که مردان نطفه خود را در موجودی غیر از جنس خود قرار دهند و اگر این امر مباح بود، هر مردی با حیوانی که بر آن سوار می‌شد، آمیزش می‌کرد و بر این کار فساد زیادی مترتب می‌گشت. به همین دلیل خداوند استفاده کردن از کمر و پشت حیوان‌ها را برای بارکشی حلال نمود و آمیزش جنسی با آنها را حرام کرده است. «و خداوند برای مردان، زنان را آفرید تا با آنها مأنوس باشند و در کنار آنها آرامش بگیرند و شهوت خود را به وسیله آنان ارضاء نمایند و آن زنان مادرانی برای فرزندان آنها باشند» (۱۷). براساس روایات معصومین (ع)، مجازات مربوط به آمیزش با حیوانات، برحسب شرایط و تکرار، متفاوت است، از جمله مجازات‌ها: تأدیب، تازیانه، تبعید، تعزیر، جریمه، حد، عقوبت، قتل است. همچنین درباره حیوانی که با آن آمیزش شده، احکامی مترتب می‌شود، از جمله حرمت ابدی مصرف گوشت و فرآورده‌های آن (۱۸). بی‌تردید این تأکیدات و دستورات، همگی در راستای سلامت چهارپایان، حفاظت از نسل و تولیدمثل آنها، و همچنین تهیه فرآورده‌های لبنی و گوشت سالم و مفید از حیوان سالم است. علاوه بر مواردی که اشاره شد، در روایات متعددی از امامان معصوم (ع) نکات مهمی در رابطه با حیوانات در مرحله نگهداری و قبل از کشتار، در راستای اذیت نشدن حیوان و کاهش

استرس مورد تأکید قرار گرفته است.

۳. حق نفقه

مسئله دیگر از حقوق متعلق به چهارپایان، حق تأمین نفقه می‌باشد. براساس دستورات فقه اسلامی، هرگاه یک شخص پرورش حیوانی را برعهده بگیرد و یا مالک حیوانی شود، واجب است نفقه‌های لازم آن حیوان را تأمین کند. بنابر تصریح بسیاری از فقها، نفقه حیوان حق‌الله محسوب می‌شود و حتی اگر مالک به امانت گیرنده بگوید که به آن حیوان، آب و علف ندهد، پذیرش حرف مالک جایز نیست (۱۴) و این دستور از آن جهت است که از تلف شدن حیوان جلوگیری شود. همچنین در صورتی که مالک یک حیوان مشخص نباشد، مثلاً فردی حیوانی را پیدا کند، باید این مسئله را به اطلاع حاکم برساند و بر حاکم جامعه لازم است که نفقه حیوان را از بیت‌المال پرداخت کند و اگر حاکم وجود نداشت یا دسترسی به او مقدور نبود، بر خود یابنده حیوان واجب است که تا زمان پیدا شدن مالک، نفقه حیوان را تأمین کند و البته می‌تواند بعداً مبالغه صرف شده را از مالک درخواست نماید، اما به هر حال رها کردن حیوان یا کوتاهی در تأمین نفقه آن جایز نیست. ارجاع این مسأله در فقه شیعه به حاکم شرع و بیان آن از وظایف حاکم، روشنگر اهمیت آن و در واقع ضمانت اجرایی آن است (۱۹). در روایات فراوانی از معصومین (ع) به حق تأمین نفقه و دیگر حقوق حیوانات اشاره شده است، برای نمونه پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: حیوان شش حق بر گردن صاحب خود دارد، هرگاه از آن پیاده شد، به او علف دهد، هرگاه از آبی گذشت، به آن آب بدهد، بی‌دلیل آن را نزند، بیشتر از قدرت و توانش آن را بار نکند، بیشتر از توانش آن را راه نبرد و مدت زیادی روی آن درنگ نکند، «... يَجِبُ لِلدَّابَّةِ عَلَى صَاحِبِهَا سِتُّ خِصَالٍ يَبْدَأُ بِعَلْفِهَا إِذَا نَزَلَ وَ يَعْرِضُ عَلَيْهَا الْمَاءَ إِذَا مَرَّ بِهِ وَ لَا يَضْرِبُهَا إِلَّا عَلَى حَقٍّ وَ لَا يُحْمَلُهَا مَا لَا تُطِيقُ عَلَيْهِ وَ لَا يُكَلِّفُهَا مِنَ السَّيْرِ مَا لَا تُقْدِرُ عَلَيْهِ وَ لَا يَقِفُ عَلَيْهَا فُوقًا» (۹). درباره ضرورت توجه به تغذیه چهارپایان و محدودیت در بهره‌برداری از شیر آنها نیز برخی فقها چنین بیان نموده‌اند که اگر حیوانی بچه شیرخوار داشته باشد، باید به اندازه کفایت تغذیه بچه، شیر در پستان مادر نگهداری شود و نباید بچه حیوان را در معرض مرگ قرار داد. بنابراین، دوشیدن شیر مادر جایز نیست و همچنین اگر دوشیدن شیر برای حیوان ضرر داشته باشد، مانند اینکه حیوان نتواند از تغذیه کافی اشباع شود، چنین فعلی حرام است (۱۰). با توجه به علوفه دام و تغذیه سالم و پاک چهارپایان، علاوه بر تاثیر در سلامت آنها و جلوگیری از انتشار بیماری‌های مشترک بین انسان و دام، می‌توان پروتئین‌های حیوانی سالم و مفیدی را تأمین کرد. همچنین مزه و طعم گوشت با توجه به انواع علوفه مصرف شده تغییر می‌کند (۲۰). بیان این

مصادیق، نمونه‌های اندکی از حقوق جانوران در فقه اسلامی بوده که به روشنی و با دقت و زیبایی به حقوق آنها پرداخته است.

۴. بهره‌برداری‌های مجاز از چهارپایان

اولین واکنش و رفتار انسان با طبیعت، بهره‌برداری از امکانات آن می‌باشد. خداوند متعال به انسان که اشرف مخلوقات است، چنان مقامی عنایت فرموده که تمامی مخلوقات جهان را برای او مسخر نموده و بهره‌برداری از آنها را با شرایطی جایز دانسته و در آیات متعددی از جمله در آیه ۱۳ سوره جاثیه به این حقیقت اشاره می‌کند، «وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا»، «خداوند آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، همه را از سوی خودش برایتان مسخر ساخته است». همچنین در آیه ۲۹ سوره بقره می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا»، «او خدای است که همه آنچه را (از نعمت‌ها) در زمین وجود دارد، برای شما آفرید». یکی از مخلوقات الهی که در قرآن کریم در ضمن آیات متعددی تصریح به حلال بودن بهره‌برداری از آنها شده، چهارپایان هستند. در آیه ۷۹ سوره غافر نیز به بهره‌برداری سواری و مصرف غذایی از آنها اشاره شده است: «اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ». همچنین در آیه ۵ سوره نحل علاوه بر تغذیه، به امکان بهره‌برداری از منافع متعدد آنها اشاره شده: «وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دَفءٌ وَمَنْفَعٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ». به طور کلی در بیش از ۱۰۰ آیه قرآن کریم به جانوران و احکام متعلق به آنها اشاره شده و برخی سوره‌ها به نام جانوران نامگذاری شده‌اند.

۴-۱. گوشت

یکی از مهم‌ترین موارد بهره‌برداری از چهارپایان، انتفاع از گوشت آنها می‌باشد. در فقه اسلامی مصرف گوشت چهارپایانی که ذاتاً حلال گوشت بوده و مبتلا به حرمت عَرْضی نشده باشند، جایز است. البته حلیت آن نیز با رعایت احکام تذکیه شرعی و روش‌هایی خاص صورت می‌گیرد که در کتب فقهی مفصلاً مقرر شده است. قرآن کریم در آیات متعددی درباره توصیه به مصرف گوشت چهارپایان حلال گوشت و همچنین درباره نهی از امتناع بی‌جهت از آنها تأکید نموده است، از جمله در آیه ۱۱۹ سوره انعام می‌فرماید: «وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ». در آیه ۷۲ سوره یس نیز می‌فرماید: «وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَ مِنْهَا يَأْكُلُونَ»، «و چهارپایان را برایشان رام ساختیم، هم مرکب آنان از آن است و هم از آن تغذیه می‌کنند». این مجوز شرعی برای کشتار حیوانات به جهت بهره‌برداری معقول برای انسان است و همانگونه که در مبحث حقوق حیوانات گذشت، چنانچه کشتار آنها برای تفریح و سرگرمی و

بی‌جهت باشد، چنین عملی جایز نیست. علاوه بر قرآن کریم، روایات معصومین (ع) نیز به صورت متواتر، بهره‌برداری از حیوانات و کشتار آنها برای تغذیه انسان را اجازه داده و به تغذیه از گوشت توصیه کرده، و آن را سَرَوْرَ غذا در دنیا و آخرت معرفی نموده‌اند، «اللَّحْمُ سَيِّدُ الطَّعَامِ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ» (۲). در روایتی گوشت به عنوان یکی از عوامل تقویت سیستم ایمنی بدن معرفی شده، و امام (ع) به کسی که بدنش ضعف می‌کرد، خوردن گوشت بریان را توصیه می‌کنند. در روایتی دیگر آورده‌اند که مصرف گوشت، گوشت را می‌رویانند (در تقویت قوای بدن تاثیر دارد) و در جسم و اخلاق انسان اثر دارد و از ترک کامل گوشت و یا نخوردن گوشت به مدت چهل روز نهی شده است، «اللَّحْمُ يُنْبِتُ اللَّحْمَ وَ مَنْ تَرَكَ اللَّحْمَ أَزْبَعِينَ يَوْمًا سَاءَ خُلُقُهُ» (۲۱-۲).

از منظر علمی، فواید مصرف پروتئین حیوانی در این است که پروتئین‌ها در میان مواد غذایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. خصوصاً پروتئین‌های حیوانی به علت داشتن اسید آمینه‌های ضروری و عوامل محرک رشد، تاثیر قابل توجهی در رشد و ترمیم بافت‌ها و سلامتی افراد دارند. از این رو به آنها پروتئین کامل نیز می‌گویند (۲۲). علاوه بر گوشت، مصرف جگر نیز به علت دارا بودن ویتامین B۱۲ و اسید فولیک و آهن، در کم‌خونی‌های گوناگون مصرف می‌شود. در جگر ویتامین A و D وجود دارد و استعمال کافی آن کمک زیادی به جلوگیری از بروز بیماری‌های مختلف می‌کند (۲۰). کیفیت گوشت به عوامل مختلفی بستگی دارد و آن را می‌توان با شاخص‌هایی مانند رنگ، طعم، بافت، تُردی گوشت و ظرفیت نگهداری آب در گوشت سنجید. برای نمونه، سن حیوان در هنگام کشتار تاثیر زیادی بر طعم گوشت آن دارد. علاوه بر آن جنسیت، ترکیب جیره غذایی، شرایط محیطی، دمای سردخانه، شرایط بسته‌بندی و ذخیره لاشه نیز بر طعم گوشت تاثیرگذارند (۱۵).

درباره ضرورت پختن گوشت، روایات متعددی از معصومین (ع) نقل شده که از مصرف گوشت خام نهی نموده‌اند و آن را طریقه حیوانات درنده دانسته که مناسب انسان نبوده و همچنین از مصرف گوشت کهنه و قدیمی نیز نهی شده است (۲)؛ اگرچه، این نهی کراهت را می‌رساند. به طور کلی گوشتی که خوردنش حلال است، خوردن آن به طور خام و پخته و بلکه سوخته، جایز است، به شرط اینکه موجب ضرر نباشد، بلکه خوردن هر چیزی که به بدن ضرر می‌رساند، حرام است؛ چه موجب هلاکت باشد، یا موجب انحراف مزاج یا از کار افتادن بعضی از حس‌های ظاهری یا باطنی یا موجب فقدان بعضی از نیروها باشد (۲۳-۲۴). از منظر علمی گوشت پخته بیشتر از گوشت خام هضم شده و فواید پختن گوشت این است که در بدن بهتر جذب می‌شود، و این به علت تغییر شیمیایی است که در کلاژن نسوج همبند به هنگام پختن صورت می‌گیرد، و باکتری‌ها و انگل‌هایی که بعضی از آنها زیان‌آور هستند، عموماً از بین می‌روند. همچنین قابل اعتمادترین روش پختن

گوشت، جوشانیدن آن است (۲۵).

شهید اول با استناد به روایات ائمه (ع) به طور خلاصه به میزان خوردن گوشت در روایات اشاره نموده که عادت کردن و خوردن همیشگی گوشت از جمله دوبار گوشت خوردن در یک روز، کراهت دارد. البته اگر شخصی به واسطه روزه گرفتن یا بیماری، خوردن گوشت را هر روز ادامه دهد، اشکالی ندارد. به طور کلی خوردن گوشت هر سه روز یکبار مستحب است (۲۶). در برخی روایات، عادت کردن به گوشت، مانند عادت به خمر (شراب) تشبیه شده است (۲-۱۱). در روایتی از امام صادق (ع) درباره مقدار خوردن گوشت سوال می‌کنند که امام (ع) در پاسخ می‌فرماید: «هر سه روز گوشت بخورید، یعنی هر ماه ده مرتبه، نه بیشتر» (۲). هر چند «گوشت» بهترین و غنی‌ترین منشاء پروتئینی به‌شمار می‌آید، اما می‌تواند از طرق مختلف و مصرف بی‌حد یا ناکافی، بیماری‌های گوناگونی در انسان به وجود آورد (۲۰-۲۷). مقدار نیاز گوشت برای اشخاص، نسبت به وضعیت جسمانی و سن آنها متفاوت است (۲۸). شاید به همین دلیل است که برخی پزشکان معتقدند که زیاده‌روی در مصرف گوشت، موجب کوتاهی عمر انسان می‌گردد و اشخاصی که همه روزه گوشت مصرف می‌کنند، از اشخاصی که هر چند روز یک بار گوشت می‌خورند، بیشتر بیمار می‌شوند (۲۹). همچنین اگر گوشت به مقدار متوسط خورده شود، محرک خوبی برای قلب بوده و نبض را قوی و محکم می‌کند و فشار خون را بالا می‌برد، ولی اگر زیاد مصرف شود، باعث سختی و تصلب شرایین گردیده و کار قلب را زیاد و فشار خون را بیشتر می‌نماید. گوشت به مقدار متوسط، محرک خوبی برای سلول‌های کبدی بوده، ولی افراط در مصرف آن، کبد را خسته و دفع سموم که از اعمال مهم کبدی است را مختل می‌کند (۲۰). علاوه بر تاکید اسلام، پزشکان در عصر حاضر نیز دائماً بر عدم پرخوری و عدم افراط در مصرف گوشت توصیه نموده و بر ضررهای آن تاکید می‌کنند. بنابراین، برای حفظ سلامتی و رعایت اصول تغذیه باید به کیفیت و مقدار گوشت توجه شود. از این مبحث می‌توان چنین برداشت کرد که مستحب بودن مصرف گوشت خصوصاً هر سه روز یک بار، با توصیه صاحب‌نظران علم تغذیه مبنی بر میزان و فواید مصرف گوشت منطبق بوده و هر دو بر مفید بودن گوشت سالم تأکید می‌کنند.

۴-۲. چربی و روغن حیوانی

از جمله موارد و اجزاء حلال و مباح چهارپایان حلال گوشت که برای انسان قابلیت مصرف غذایی دارد، چربی و روغن حیوانی (کره) می‌باشد که در برخی روایات استفاده از آنها توصیه شده است. البته ممکن است برخی روایات که در آن زمان جنبه دارویی داشته، در میان توصیه به شخص بیمار

مطرح شده‌اند و این امکان وجود دارد که برخی از آنها کُلِّیت نداشته و مختص فرد بیمار در فلان بیماری خاص باشد. نکته مهم دیگر این است که در حدیث امام صادق(ع) خوردن آن برای افراد مُسن و بالای ۵۰ سال به خصوص در هنگام شب، مکروه اعلام شده است، «إِذَا بَلَغَ الرَّجُلُ خَمْسِينَ سَنَةً فَلَا يَبِيْتَنَّ وَ فِي جَوْفِهِ شَيْءٌ مِّنَ السَّمَنِ ... اجْتَنِبِ السَّمَنَ فَإِنَّهُ لَا يُلَانِمُ الشَّيْخَ... وَ إِنِّي لَأَكْرَهُهُ لِلشَّيْخِ» (۲). در عصر حاضر برخی از متخصصان تغذیه، مصرف چربی بین گوشت را مناسب نمی‌دانند، البته نباید چربی حیوانی را با روغن حیوانی اشتباه کرد. چربی حیوانی عبارت است از پیه، دنبه و چربی‌هایی که بین پوست و گوشت حیوان واقع شده، و روغن حیوانی عبارت است از کره ذوب شده، و برخی از زیان‌هایی که به چربی حیوان نسبت می‌دهند، ارتباطی با روغن حیوانی ندارد (۲۸). در این زمان علاوه بر مصرف غذایی، از چربی‌ها در ساخت روغن مارگارین، صابون‌ها، غذاهای حیوانی و تهیه شمع‌ها، مورد استفاده قرار می‌گیرد (۲۵).

۴-۳. فرآورده‌های لبنی

در قرآن کریم از شیر چهارپایان به عنوان شیر خالص و گوارا تعبیر شده است. خداوند در آیه ۶۶ سوره نحل می‌فرماید: «وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ»، «و در وجود چهارپایان برای شما (درس‌های) عبرتی است، از درون شکم آنها از میان غذاهای هضم شده و خون، شیر خالص و گوارا به شما می‌نوشانیم». خداوند متعال در این آیه به قدرت حکیمانه خودش اشاره می‌کند و چهارپایان را مایه عبرت برای انسان معرفی کرده است. از میان دو جسم پلید و غیرقابل مصرف، یعنی از میان سرگین (فضولات) و خون نجس، شیر خالص و گوارا قرار داده است. روایات متعددی از پیامبر اکرم(ص) و ائمه معصومین(ع) درباره توصیه به مصرف شیر چهارپایان حلال گوشت به ویژه شیر گاو نقل شده است، از جمله رسول خدا(ص) به مصرف شیر گاو سفارش نموده، چون از گیاهان زیادی تغذیه می‌کند، «عَلَيْكُمْ بِالْبَنَانِ الْبَقَرِ فَإِنَّهَا تُخَلِّطُ مِنْ كُلِّ الشَّجَرِ» (۲۱). یکی از پژوهشگران درباره حدیث فوق معتقد است: «من این کلمه «تخلط» را از همه جهت در مقام بینش و دانش بیشتر و بالاتری می‌بینم که حضرت آورده و یقین دارم مقصود حضرت از آن نه تنها ذکر این شگفت علمی با سابقه ۱۵ قرن است که بسیاری از خواص همه گیاهان در شیر وارد می‌گردد و بلکه در تمام اعضا و سلول‌ها، بلکه در مایع‌های داخل و خارج سلولی دیگر نیز مخلوطی از آنها مشاهده شده و علاوه بر آنکه برای خوردن انسان چنین فرآورده‌ای نافع است، جهت گاو نیز مفید می‌باشد» (۲۱).

علاوه بر این در روایات زیادی از جمله روایتی از امام علی(ع)، شیر گاو به عنوان جنبه دارویی

معرفی شده و در روایتی دیگر، شخصی به امام صادق (ع) می‌گوید که «در بدن خود احساس ضعف و ناتوانی دارم، حضرت فرمودند: بر تو باد به نوشیدن شیر، هم گوشت بر بدنت می‌رویاند و هم باعث استحکام استخوان‌هایت می‌شود»، «يُسَدُّ الْعَظْمَ». شبیه به این مضمون نیز از رسول اکرم (ص) روایت شده که شیر کمر را تقویت می‌کند «تَشُدُّ الظَّهْرَ». همچنین در روایتی از امام معصوم (ع) آمده، «کسی که آب کمرش تغییر کرده و کمرش ضعیف شده، شیر و عسل برای او مفید است» (۲-۱۱). همانطور که پزشکان معاصر وجود کلسیم در شیر، و ضروری بودن کلسیم شیر برای استخوان‌سازی را ثابت و لازم می‌دانند، تعبیر پیامبر و امامان معصوم (ع) از شیر به «يُسَدُّ الْعَظْمَ»، «تَشُدُّ الظَّهْرَ» و مفید بودن شیر برای کسی که کمرش ضعیف شده «مَنْ تَغَيَّرَ عَلَيْهِ مَاءُ الظَّهْرِ» در سیزده - چهارده قرن پیش، که میان مردم آن زمان نه آزمایشات پزشکی فعلی بوده و نه چیزی از کلسیم شنیده بودند، جنبه اعجاز دارد؛ و ده‌ها تعبیر از این قبیل در امر تغذیه که نشانه‌ای از اینکه علم پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) از علم الهی سرچشمه می‌گیرد. در حدیثی از رسول خدا (ص) آمده است که ایشان می‌فرمایند: «به زنان باردار شیر (شیر شتر) بخورانید، زیرا که خوردن آن سبب زیاد شدن عقل (قدرت تعقل و هوش) کودک می‌شود» (۳۰). خوردن یک لیوان شیر همه روزه به طور صبحانه، برای زن حامله تقریباً ضروری است. نوزاد برای تأمین کلسیم بدن خود به مقدار زیادی کلسیم احتیاج دارد و باید آن را مادر از راه تغذیه تأمین نماید. شیر یکی از غذاهای مقوی بوده و کلسیم فراوانی دارد. کلسیم نمک مخصوصی است که برای استحکام استخوان‌های بدن، ناخن‌ها و موها نقش حیاتی دارد. همچنین برای محکم کردن عضلات و جودش لازم است؛ مخصوصاً برای عضلات قلب که دائماً در حرکت می‌باشند. بدون کلسیم، قلب خسته شده و امراض قلبی ایجاد می‌شوند (۲۸). یکی از فرآورده‌های چهارپایان حلال گوشت «پنیر» است که آن را به وسیله پنیرمایه از شیر تهیه می‌کنند. در تعلیمات اسلامی، مطالبی درباره خواص پنیر و دستور خوردن آن نقل شده است. از روایات وارده چنین استفاده می‌شود که خوردن پنیر گاهی مکروه و گاهی مباح، بلکه مستحب است. از جمله اینکه، مصرف پنیر به تنهایی مکروه است؛ اما مصرف آن به همراه گردو در شام مستحب است. در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده که اگر پنیر و گردو با هم خورده شوند، شفا و درمان هستند، اما اگر جدا از هم خورده شوند، درد و رنج است (۲). یکی از موارد حکمت استحباب خوردن پنیر همراه گردو، و خوردن آن در شب، این نکته می‌تواند باشد که پنیر چون مقادیر زیادی کلسیم دارد و در وقت خواب مغز به کلسیم بیشتر محتاج است، پنیر نیز سرشار از کلسیم بوده، پس بهترین غذا برای خواب راحت و عمیق، و بهترین غذا در این وقت برای مغز، خوردن پنیر در شب است. معلوم می‌شود که باید پنیر را با گردو خورد؛ زیرا کلسیم و فسفر دو ماده با

ارزش و بسیار عالی هستند و این هر دو در صورتی که با هم وارد شوند، هیچ کدام بیهوده دفع نمی‌شوند، اما اگر پنیر بدون گردو (بدون فسفر) خورده شود، چون کلسیم بسیاری را صرف کرده‌ایم، در مقابل، فسفر بدن دفع می‌شود (۲۰-۲۸).

۴-۴. پشم و پوست

یکی از موارد بهره‌برداری از چهارپایان حلال گوشت، بهره‌برداری از پشم و پوست آنها می‌باشد که در تولید لباس و ساختن منزل با چادر و... قابلیت استفاده دارد. در این زمینه آیه ۸۰ سوره نحل می‌فرماید: «... وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ»، (و از پوست چهارپایان نیز برای شما خانه‌هایی قرار داد که کوچ کردن و روز اقامتتان به آسانی می‌توانید آنها را جابجا کنید، و از پشم و کرک و موی آنها اثاث و متاع (وسائل مختلف زندگی) تا زمان معینی قرار داد). همچنین درباره بهره‌برداری از این فرآورده در تولید پوشش (لباس) در آیه ۵ سوره نحل چنین آمده است: «وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ»، (و چهارپایان را آفرید، در حالی که برای شما در آنها وسیله پوشش و منافع دیگر است و از گوشت آنها می‌خورید). در این دو آیه در رابطه با استفاده و فواید گوناگون چهارپایان سخن به میان آمده است. برای نمونه کلمه «شعر» که جمع آن «اشعار» است، به موی حیواناتی گفته می‌شود که کاملاً خشن است، مانند موی بز. کلمه «صوف» که جمع آن «اصواف» می‌باشد، به پشم اطلاق می‌شود. «وَبَر» که جمع آن «اوبار» است را کرک می‌گویند و ساختمان موها با هم مقایسه شده است و در موارد استفاده مثلاً یکی برای فرش، دیگری برای لباس و یکی برای خیمه به کار گرفته می‌شود. کلمه «اثاث» که جمع «اثت» می‌باشد، به وسایل خانه اطلاق می‌شود. «متاع» نیز هر چیزی است که انسان از آن بهره‌گیرد و همه اینها از فواید چهارپایان است (۳۱).

۴-۵. حمل و نقل و بارکشی

آیه ۱۴۲ سوره انعام، یکی از فواید و موارد بهره‌برداری چهارپایان را بارکشی آنها در حمل و نقل ذکر کرده است: «وَمِنْ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرَشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ»، «او کسی است که از چهارپایان برای شما حیوانات باربر و حیوانات کوچک آفرید، از آنچه او به شما روزی داده است، بخورید و از گام‌های شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شما است». علاوه بر این، در آیات متعددی به فواید چهارپایان در امور بارکشی، مسافرت، زینت و تقویت نیروی نظامی مسلمانان اشاره شده است، «اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ» (غافر، ۷۹)، «وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ» (نحل، ۷)،

«وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (نحل، ۸)، «وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُزْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ» (انفال، ۶۰). علاوه بر این، پرورش چهارپایان گاهی برای تجارت و فروش انجام می‌گیرد که منافع مادی برای انسان و جامعه دارد.

۴-۶. امور پزشکی

یکی از موارد مجاز بهره‌برداری از چهارپایان، انتفاع در امور پزشکی و درمان بیماران است که از منظر فقهی براساس قاعده لاجرح و لاضرر، در هنگام ضرورت، حتی از چهارپایان حرام گوشت نیز می‌توان استفاده کرد. از جمله موارد بهره‌برداری در پزشکی، بخیه زدن بیماران با استفاده از روده حیوانات و پیوند اعضا می‌باشد. همچنین بهره‌برداری از فرآورده‌های لبنی و گوشتی در برخی حالت‌ها به عنوان جنبه دارویی معرفی شده که در این پژوهش در ضمن مبحث گوشت و فرآورده‌های لبنی، مورد اشاره قرار گرفته شد. در دنیای امروز به‌کارگیری روش‌های جدید درباره انسان و خصوصاً آزمایش داروهای جدید بدون انجام آزمایش‌های مقدماتی بر روی حیوانات، تقریباً غیرممکن است. مدل‌های حیوانی به محققان علوم پزشکی و زیستی این امکان را می‌دهند که قبل از به‌کارگیری فرضیه‌ها و یافته‌های خود بر روی انسان، اثرات و عوارض آن‌ها را در حیوانات ردیابی کنند. به عبارت دیگر، حیوانات عصبی دست محققان علوم پزشکی و زیستی هستند، چنانکه در مورد بیماری‌هایی که برای آنها مدل حیوانی وجود ندارد، تحقیقات با اشکال زیادی مواجه می‌شوند (۳۲-۱۲).

۴-۷. امور کشاورزی

یکی از موارد بهره‌برداری در این زمینه استفاده از فضولات حیوانی برای کود کشاورزی می‌باشد. همانطور که کود گاو برای حاصلخیزی زمین بسیار با ارزش بوده، که علاوه بر تأمین مواد مورد نیاز گیاهان، باعث بهبودی بافت خاک نیز می‌شود و در برخی مناطق کوهستانی از کود گاو به عنوان یک سوخت زمستانه استفاده می‌گردد (۳۳). همچنین در زمان‌های قدیم برای شخم زدن زمین از چهارپایان بهره می‌بردند که در قرآن نیز به آن اشاره شده است.

۴-۸. قربانی‌های واجب و مستحب

یکی از موارد بهره‌برداری از چهارپایان حلال گوشت، استفاده از آنها در امور عبادی واجب و مستحب می‌باشد. از واجبات اعمال حج قربانی کردن است (روز دهم ماه ذی‌الحجه) که باید یکی از چهارپایان سه‌گانه (شتر، گاو و گوسفند) باشد. شرایط متعددی در کتب فقهی برای این قربانی واجب ذکر شده است. حفظ شعائر الهی و اطعام فقرای مسلمان می‌تواند یکی از حکمت‌های

قربانی کردن باشند. همچنین روایات متعددی از معصومین (ع) وارد شده که نشان می‌دهد عقیده مستحب مؤکد و سنت است (۲). پدری که صاحب فرزند می‌شود، مستحب است در روز هفتم ولادت، یکی از انعام (گوسفند، بز، گاو، شتر) را قربانی کند که به این قربانی عقیده می‌گویند. علاوه بر اینکه عقیده به شکرانه صاحب فرزند شدن انجام می‌شود، آثار و برکات خوبی در جامعه دارد؛ از جمله اینکه مستحب است یک‌سوم قربانی به فقرا و مسلمانان هدیه داده شود و تعدادی از مومنین را دعوت کنند و قسمتی از این قربانی اطعام داده شود. استحباب عقیده کردن تا آخر عمر ادامه دارد؛ یعنی اگر به جهت عذری یا بدون عذر تأخیر بیفتد و پدر هنگام ولادت فرزندش عقیده نکند، ساقط نمی‌شود و هنگامی که فرزند بالغ شود، مستحب است برای خودش عقیده کند، بلکه اگر در زمان حیاتش عقیده نکند، باز هم مستحب است که بعد از فوتش، از طرف او عقیده شود. احکام مفصلی در این زمینه در کتب فقهی آمده است (۲۳).

۴-۹. بهره‌برداری معنوی

یکی دیگر از مصادیق بهره‌برداری از چهارپایان، بهره‌مندی معنوی (غیرمادی) می‌باشد، مانند نشانه خداشناسی، دلیل اثبات امکان و حتمیت معاد، استفاده در سوگندها، تشبیهات و ضرب‌المثل‌های قرآنی، استفاده به عنوان عامل آزمایش انبیاء و مردم و استفاده به عنوان مأموران الهی. علاوه بر استحباب پرورش چهارپایان حلال گوشت در فقه اسلامی و بهره‌برداری‌های فراوان از این جانوران، در برخی آیات قرآن، به جمال و زیبایی نگهداری چهارپایان حلال گوشت و زیبایی حرکت دسته‌جمعی آنها اشاره شده است. «وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ» (نحل، ۶)، «و در آنها برای شما زینت و شکوه است، به هنگامی که به استراحتگاه‌شان بازمی‌گردانید و هنگامی که (صبحگاهان) آنها را به صحرا می‌فرستید». در آیه ۸ سوره نحل نیز به زینت بودن آنها تصریح شده است، «وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً»، و این یک نوع بهره‌برداری برای انسان می‌باشد.

۵. نتیجه‌گیری

پس از بررسی منابع اسلامی از جمله آیات قرآنی، متون حدیثی و فقهی مشخص شد که اگرچه خداوند متعال تمام موجودات را برای انسان مسخر نموده، اما در این زمینه نباید افراط و تعدی صورت گیرد. از منظر فقه اسلامی، همه حیوانات دارای حقوق خاصی هستند که انسان موظف است در عین بهره‌برداری هدفمند و عاقلانه، همه احکام و حقوق متعلق به آنها را رعایت کند. از پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) روایات متعددی در این زمینه نقل شده که اسلام خشونت علیه

حیوانات و قتل بی دلیل را منع کرده و انسان‌ها در مقابل حیوانات تکالیف و مسئولیت‌هایی دارند. بیان مصادیق حقوق جانوران در این پژوهش نمونه‌های اندکی از منابع فقه اسلامی بوده که شارع به روشنی و با دقت و زیبایی به حقوق آنها پرداخته است.

References

The Holy Quran.

1. Harani I. *Tohf al-Aqool*. Qom: Islamic Publication Institute, 1984: 183. [in Arabic]
2. Kolini M. *Al-Kafi*. Tehran: Dar Al-Katb al-Islamiya, 1984, vol. 1: 467; vol. 2: 120, 270-276; vol. 5: 511; vol. 6: 25-26, 308-309, 236-319, 269, 313-314, 311, 335-337, 340-336. [in Arabic]
3. Majlesi M. B. *Marat al-Aqool in Sharh Akhbar Al-Ar-Rasoul*. Tehran: Dar al-Katb al-Islamiya, 1984. vol. 22: 465. [in Arabic]
4. Rezaei M, Bastani F. An attitude towards human duties against animal rights. *Electronic Legal Research Quarterly*. 2018; 2(8): 165.
5. Hurr Amili M. *The Description of the Means of the Shia to Study the Issues of the Shari'ah*. Qom: Al-Al-Bayt Foundation (AS) for the Revival of Tradition, 1995, vol.11: 478. [in Arabic]
6. Imam Ali (a.s.). *Nahj al-Balagha*. Sermon 166: 199. [in Arabic]
7. Safi L. *Taqfir al-Masal*. Qom: Ayatollah Safi Golpayegani, 2011: 121. [in Persian]
8. Waziri Fard S. M, Olyaei A. Slaughter and hunting from the perspective of animal rights in Shia jurisprudence. *Shia Studies*. 2013; 12(47): 202. [in Persian]
9. Ibn Hayyun N. *Foundations of Islam*. Qom: Al-Al-Bayt (AS) Foundation for the Revival of Tradition, 2004, vol.1: 347. [in Arabic]
10. Jafari Tabrizi M. *Rasail Faqhi*. Tehran: Karamat Publishing House, 1998: 117-118. [in Persian]
11. Nuri H. *Mustadrak al-Wasail*. Beirut: Al-Al-Bayt (AS) Foundation for Revival of Tradition, 1988, vol. 8: 304; vol.16: 374. [in Arabic]
12. Hoshiari A, Najafi G. *Veterinary Medicine and its Role in Islamic Jurisprudence*. Urmia: Academic Jihad, Prasto Press, 2015: 1-15. [in Persian]
13. Ibn Babouyeh M. *Man La Yahdrah al-Faqih*. Qom: Estado al-Nashar al-Islami, 1984, vol. 2: 504-292; vol. 4: 356. [in Arabic]
14. Sahib Jawahar M. *Jawahar al-Kalam*. Beirut: Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi, n.d. vol. 14: 93; vol.16: 299. [in Arabic]
15. Farrahi S. F. *Different Slaughtering Methods and their Effect on Meat Quality*. Karaj: Akhut Research, 2014: 51-53. [in Persian]
16. Farodi F, Zand K. *General Animal Husbandry*. Tehran: Nourbakhsh, 2019: 13. [in Persian]
17. Tabarsi A. *Al-Ihtjaj*. Qom: Organization of Endowments and Charitable Affairs, Eswa Publications, 2003, vol. 2: 239. [in Arabic]
18. Tusi M. *Tahdeeb al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Katb al-Islamiya, 1986, vol.10: 60. [in Arabic]
19. Alidadi Soleimani H, Tabatabai S. M. Recognition of animal rights in Imamiyyah jurisprudence, with an emphasis on the right of alimony. *Fiqh and Islamic Law Research Quarterly*. 2018; 15(56): 118-120. [in Persian]
20. Paknejad R. *The First University and the Last Prophet (PBUH)*. Tehran: Islamia Book

- Store, 1981. [in Persian]
21. Barqi A. *Al-Mahasen*. Qom: Dar al-Kitab al-Islamiyyah, n.d., vol. 2: 469-491, 493. [in Arabic]
  22. Qaim Mogami S. S. *Health and Inspection of Meat (Livestock and Poultry) Slaughterhouses*. Tehran: Jihad Keshavarzi Higher Applied Scientific Educational Institute, 2013: 6-2. [in Persian]
  23. Khomeini R. *Tahrir al-Wasila*. Trans. M. Ghazizadeh & A. Eslami. Qom: Qom Seminary Jama, 2004, vol. 3: 285-287, 553. [in Persian]
  24. Sistani S. A. *Explanation of the Issues*. Qom: Office of Ayatollah Sistani, 2013: 509. [in Persian]
  25. Ohadinia H. *Meat Inspection and Hygiene*. Tehran: Alam and Pen, 1999: 219-722. [in Persian]
  26. Shahid Aval M. *Al-Shaheed Al-Awl Encyclopedia*. Qom: Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, 2009, vol.11: 39. [in Arabic]
  27. Khalat Bari A, Dehghanpour Barouj M. H. *Textbook of the Principles of Meat Recognition and its Health Inspection*. Tehran: Ahura, 2015: 5. [in Persian]
  28. Shirazi A. A. *Islam Medicine without Medicine*. Qom: Young Generation, 1989: 73-194. [in Persian]
  29. Najafi M. J. *Philosophy of Islamic Laws from the Perspective of Today's Sciences*. Tehran: Islamiyeh, 2017: 244-246. [in Persian]
  30. Majlesi M. B. *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya al-Tarath al-Arabi, 1983, vol. 63: 444. [in Arabic]
  31. Bistouni M. *The World of Animals from the Perspective of the Qur'an and Hadith*. Qom: Bayan Javan, 2006: 238. [in Persian]
  32. Pour Mohammadi S. Scope of animal rights in Islam and the West. *Jurisprudence and Family Law (Nadai Sadegh)*. No. 40, Winter 2014: 15. [in Persian]
  33. Riasi A, Asghari M. R. *General Animal Husbandry*. Mashhad: Vocabulary, 2010: 19. [in Persian]